

Д.О. Грицишен, д.е.н., д.н.держ.упр., проф.
Державний університет «Житомирська політехніка»

Г.І. Ляхович, д.е.н., проф.

О.В. Вакун, к.е.н., доц.

Івано-Франківський навчально-науковий інститут менеджменту
Західноукраїнського національного університету

О.С. Дика, к.е.н., доц.

Державний університет «Житомирська політехніка»

Розвиток методології державного експортного контролю за товарами військового призначення та подвійного використання

Стаття присвячена розробці методологічних засад державного експортного контролю (ДЕК) як ключової складової системи державного управління національною безпекою України в умовах євроінтеграції та сучасних глобальних викликів. Визначено об'єктно-предметне поле ДЕКУ: об'єкт охоплює міжнародні передачі товарів військового призначення та подвійного використання, спрямованих на виконання міжнародних режимів контролю та захист національних інтересів; предмет включає процеси формування контрольних, попереджувальних і санкційних заходів. Обґрунтовано мету ДЕКУ – забезпечення безпеки через регулювання передач чутливих товарів, а також завдання, поділені на загальні, спеціальні та суб'єктні. Запропоновано структуру принципів ДЕКУ: законність, системність, гласність, ефективність, незалежність, безконфліктність тощо, що формують основу державно-управлінських рішень. Методи ДЕКУ класифіковано на контрольні (ідентифікація товарів, митний контроль), організаційні (координація заходів, інформаційний обмін) та регуляторні (ліцензування, санкційна політика). Дослідження аналізує історичну еволюцію ДЕКУ в Україні, зокрема перехід до моделі «необхідного й достатнього» контролю після 2010 року, та підкреслює потребу реформування системи для гармонізації з міжнародними стандартами (Вассенаарська домовленість, Група ядерних постачальників). Висновки акцентують на значенні розроблених положень для зміцнення економічної, антитерористичної, воєнної та науково-інноваційної безпеки, а також для підвищення довіри до України в контексті євроінтеграції та протидії глобальним загрозам, зокрема російській агресії. Дослідження є новаторським, оскільки вперше систематизує ДЕКУ як підсистему державного управління, пропонує практичні рекомендації для її вдосконалення.

Ключові слова: державний експортний контроль; товари військового призначення; товари подвійного використання; національна безпека; методологія; євроінтеграція; принципи; методи.

Актуальність теми. Державний експортний контроль як об'єкт наукового дослідження є міждисциплінарним об'єктом, а реалізація його функцій на практиці може призвести до різноманітних наслідків, адже «режим експортного контролю посідає особливе місце в політиці зовнішньоекономічного регулювання багатьох розвинених і тих, що ще розвиваються, держав, оскільки водночас він є важливим інструментом державної політики. Сам собою він належить до тих засобів, що спрямовані на захист національних інтересів держави, зокрема на недопущення витоку військових або чутливих товарів і технологій, придатних для створення зброї масового ураження (ЗМУ). Ця діяльність зумовлена історично сформованою потребою суспільства створити надійний бар'єр проти поширення знань і матеріальних ресурсів, критично важливих для виготовлення ЗМУ. Режим ґрунтується на заборонно-дозвільній (ліцензійній) процедурі експорту певних товарів і технологій, які включені до спеціальних контрольних списків» [6].

В Україні питання державного експортного контролю як об'єкта наукового дослідження в системі державного управління є малодосліджуваним. Окремі аспекти розглядалися лише в контексті правового забезпечення державного експортного контролю, зокрема як з позиції адміністративно-правового регулювання, так і кримінально-правової відповідальності за порушення правил експортного контролю. Це вимагає обґрунтування вихідних положень державного експортного контролю як функції державного управління, підсистеми державного управління та власне складової державного управління, оскільки це дозволить сформулювати теоретико-методологічні положення державного експортного контролю та виявити напрями його розвитку в контексті забезпечення національної безпеки в цілому та її видів (економічної, антитерористичної, науково-інноваційної та воєнної) зокрема.

Аналіз останніх досліджень. Питання державного експортного контролю досліджували: І.Є. Анохін, В.М. Бегма, Ю.О. Виборнова, С.П. Галака, Є.О. Грицай, О.М. Гришуткін, О.М. Дмитренко, О.С. Дика, Л.О. Зенюк, І.О. Залюбовська, С.П. Коломацька, Ю.Г. Лазаренко, В.Г. Матвєєва, Н.В. Мацько, П.Г. Неботов,

С.С. Рябов, С.П. Шевчук, Р.В. Мельниченко, О.І. Сівер, Н.М. Скляр, В.М. Соловйов, А.В. Сохацький, О.М. Селезнєва, М.І. Перепелиця, Л.В. Чечеюк, В.О. Хаврук, Д.О. Хом'яков, Є.Ю. Ярусевич та інші.

Викладення основного матеріалу. «Загалом експортний контроль прийнято розуміти як комплекс заходів, що забезпечують реалізацію встановленого нормативними правовими актами України порядку здійснення зовнішньоекономічної діяльності щодо певної групи товарів та технологій (контрольованої продукції). До них входять: матеріали, сировина, обладнання, технології, роботи та послуги, науково-технічні дані та об'єкти інтелектуальної власності, які можуть сприяти розробці зброї масового знищення та засобів її доставки, інших типів військового озброєння та техніки, проведення терористичної діяльності» [3]. Значення державного експортного контролю в забезпеченні національної безпеки неможливо переоцінити, а в контексті міжнародної безпеки така система є ключовою в забезпеченні контролю над озброєнням, особливо зброєю масового знищення.

«Головною метою експортного контролю нині є нерозповсюдження зброї масового знищення, засобів її доставки, обмеження передач звичайних озброєнь та протидія тероризму шляхом встановлення належного державного контролю за здійсненням міжнародних передач товарів військового призначення та пов'язаних з ними товарів подвійного використання. Для досягнення цієї мети більшістю провідних країн узгоджені керівні принципи контролю за відповідними об'єктами та діями» [4]. Від дотримання Україною зазначених принципів залежить довіра до політичної влади й відповідно до державних інституцій, що є визначальним фактором в протидії державі агресору як з точки зору політичного впливу, так і з точки зору постачання зброї.

На думку вітчизняних вчених І.Є. Анохіна та В.В. Давидовського, «створена система державного експортного контролю ефективно забезпечує виконання взятих Україною зобов'язань щодо нерозповсюдження зброї масового знищення та засобів її доставки, а також контролю звичайних видів озброєнь на міжнародному, державному та корпоративному рівнях» [1]. Проте аналіз стану міжнародних передач озброєння Україною з 2007 року свідчить, що дана система була заполітизованою, а тому має трансформуватися, що визначає потребу в розширенні вихідних положень державного експортного контролю в системі державного управління національною безпекою.

«Детальний аналіз історичної еволюції та становлення механізму експортного контролю в Україні показав, що Україна має досить потужний механізм експортного контролю, зумовлений економічними та певними історичними факторами;

1. У період існування Радянського Союзу розвиток військово-промислового комплексу активно підтримувався урядом; у результаті в Україні сформувалася значна кількість підприємств, що виробляють військову та продукцію подвійного призначення;

2. В Україні, як і в інших країнах, державна політика у сфері експортного контролю формується на основі всебічного захисту національних інтересів (політичних, соціальних, економічних, промислових, військових), а також з урахуванням міжнародних зобов'язань;

3. У 2010 році була ухвалена оновлена редакція Закону України «Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання». Це призвело до переходу від «класично-догматичної» жорсткої моделі експортного контролю до моделі «необхідного й достатнього» контролю;

4. Сучасна модель державного експортного контролю визначається: потребою у радикальній реформі діяльності державного апарату, спрямованій на демократизацію влади та встановлення міцного партнерства між державою і суспільством; суттєвим скороченням видатків на органи державної влади через кризу державних фінансів; удосконаленням мережі органів державної влади, спрямованим на подальше зменшення кількості органів та інституцій із наглядовими й контрольними функціями; зростанням глобальної нестабільності, враховуючи ту, що пов'язана з недружніми діями та вторгненням росії в Україну; еволюцією та зміною механізмів експортного контролю в усьому світі» [6].

Вивчивши сукупність нормативно-правових актів і наукової, навчальної та довідкової літератури, вбачаємо склад та зміст вихідних положень у зазначеному далі (табл. 1).

Методологічні положення державного експортного контролю в забезпеченні національної безпеки

ПРЕДМЕТНО-ОБ'ЄКТНЕ ПОЛЕ ДЕРЖАВНОГО ЕКСПОРТНОГО КОНТРОЛЮ			
Об'єкт державного експортного контролю		Предмет державного експортного контролю	
Міжнародні передачі (експорт та імпорт, тимчасове вивезення, тимчасове ввезення) товарів військового призначення та подвійного використання для забезпечення виконання вимог міжнародних режимів експортного контролю та захисту національних інтересів		Процес формування та реалізації контрольних, попереджувальних та санкційних заходів щодо міжнародних передач (експорт та імпорт, тимчасове вивезення, тимчасове ввезення) товарів військового призначення та подвійного використання для забезпечення виконання вимог міжнародних режимів експортного контролю та захисту національних інтересів	
ЦІЛЬОВЕ СПРЯМУВАННЯ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОГО ЕКСПОРТНОГО КОНТРОЛЮ			
Мета системи державного експортного контролю	Вироблення організаційних, методологічних, методичних положень, системи регулювання, реагування та оцінки ефективності експортного контролю процесів щодо міжнародних передач (експорт та імпорт, тимчасове вивезення, тимчасове ввезення) товарів військового призначення та подвійного використання для забезпечення виконання вимог міжнародних режимів експортного контролю та захисту національних інтересів		
Завдання системи державного експортного контролю:			
завдання загального характеру:			
– формування правового регулювання експорту, імпорту та тимчасового вивезення чи ввезення товарів військового призначення та подвійного використання	ЕБ, ВБ, АТБ, НІБ	– гармонізація функціонування системи державного експортного контролю із системою забезпечення національних інтересів держави	ЕБ, ВБ, АТБ, НІБ
– формування комплексу заходів з гармонізації та удосконалення національної системи державного експортного контролю з міжнародними режимами експортного контролю	ЕБ, ВБ, АТБ, НІБ	– формування методичного та організаційного забезпечення контрольних заходів щодо експорту, імпорту та тимчасового вивезення чи ввезення товарів військового призначення та подвійного використання	ЕБ, ВБ, АТБ, НІБ
– організація та реалізація співпраці з міжнародними організаціями щодо розвитку системи державного експортного контролю	ЕБ, ВБ, АТБ, НІБ	– організація та реалізація співпраці з суб'єктами експортного контролю зарубіжних країн	ЕБ, ВБ, АТБ, НІБ
– організація та реалізація співпраці з правоохоронними органами (як внутрішніми, так і міжнародними та зарубіжними країн)	ЕБ, ВБ, АТБ, НІБ	– оцінка ефективності реалізації контрольних заходів щодо міжнародних передач товарів військового призначення та подвійного використання	ЕБ, ВБ, АТБ, НІБ
– оцінка ефективності міжнародних передач товарів військового призначення та подвійного використання в цілому	ЕБ, ВБ, АТБ, НІБ	– оцінка впливу міжнародних передач товарів військового призначення та подвійного використання на національні інтереси	ЕБ, ВБ, АТБ, НІБ
– оцінка стану дотримання законодавства в сфері державного експортного контролю	ЕБ, ВБ, АТБ, НІБ	– оцінка кримінологічної обстановки щодо порушення правил експортного контролю	ЕБ, ВБ, АТБ, НІБ
– організація та здійснення дозвільної діяльності щодо міжнародних передач товарів військового призначення та подвійного використання	ЕБ, ВБ, АТБ, НІБ	– встановлення критеріїв та механізмів формування переліку товарів, що підлягають державному експортному контролю	
– регулювання діяльності суб'єктів міжнародних передач товарів військового призначення та подвійного використання	ЕБ, ВБ, АТБ, НІБ	– здійснення митного контролю та митного оформлення щодо товарів військового призначення та подвійного використання	

спеціальні завдання системи державного експортного контролю:				
– забезпечення сприятливих умов для розвитку національного оборонно-промислового комплексу та оборонної економіки		ЕБ, ВБ	– протидія витоку інформації про інновації в озброєнні держави та технологіях подвійного використання	НІБ, ВБ
– протидія поширенню зброї масового знищення як на території держави (поза законом), так і за її межами		ВБ, НІБ	– запобігання та протидія нелегального постачання зброї на територію України	ВБ, АТБ
– запобігання незаконному вивезенню товарів військового призначення та подвійного використання		АТБ, ЕБ, ВБ, НІБ	– контроль за процесами фінансування міжнародних передач товарів військового призначення та подвійного використання	ЕБ, ВБ, АТБ
– врегулювання проблем постачання товарів військового призначення та подвійного використання для забезпечення техніко-технологічного потенціалу сил оборони		ВБ, ЕБ	– врегулювання внутрішніх ризиків експорту зброї закордон, що може вплинути на забезпеченість сил оборони	ВБ
– контроль за експортом товарів військового призначення та подвійного використання для забезпечення реалізації цілей економічної політики держави		ЕБ	– запобігання та протидія передачі товарів військового призначення та подвійного використання терористичним організаціям, країнам-спонсорам тероризму. Країнам-агресорам, країнам, проти яких введено санкції	АТБ, ВБ
завдання суб'єкта державного експортного контролю – визначається законодавством				
ПРИНЦИПИ ДЕРЖАВНОГО ЕКСПОРТНОГО КОНТРОЛЮ				
Законність	Системність	Періодичність	Гласність	Достовірність
Відповідальність	Об'єктивність	Ефективність	Незалежність	Безконфліктність
КЛЮЧОВІ ОБ'ЄКТИ ДЕРЖАВНОГО ЕКСПОРТНОГО КОНТРОЛЮ				
Експорт товарів військового призначення та подвійного використання		Імпорт товарів військового призначення та подвійного використання		Виготовлення товарів військового призначення та подвійного використання
Тимчасове переміщення (вивезення, ввезення) товарів військового призначення та подвійного використання		Нелегальне розповсюдження товарів військового призначення та подвійного використання		Діяльність суб'єктів міжнародних передач товарів військового призначення та подвійного використання
МЕТОДИ ДЕРЖАВНОГО ЕКСПОРТНОГО КОНТРОЛЮ				
контрольні		організаційні		регуляторні
– передбачають здійснення контрольних процедур щодо експорту, імпорту, тимчасового переміщення (вивезення, вивезення) товарів військового призначення та подвійного використання та діяльністю суб'єктів міжнародних передач зазначених товарів		– сукупність дій щодо організації контрольних, профілактичних, безпекових, правоохоронних, оперативно-розшукових та інших заходів, внутрішнього та міжнародного обміну інформацією щодо міжнародних передач товарів військового призначення та подвійного використання		– сукупність заходів щодо врегулювання діяльності суб'єктів державного експортного контролю, міжнародних передач товарів, протидії порушення порядку експортного контролю, ліцензійної та санкційної діяльності
Сукупність методів, що передбачені чинним законодавством [2]				
– ідентифікація товарів, що передбачає встановлення відповідності конкретних товарів, які є об'єктами міжнародних передач, найменуванню та опису товарів, внесених до списків товарів, що підлягають державному експортному контролю			– застосування санкцій до суб'єктів господарювання, які порушили порядок здійснення таких передач, установлений цим Законом та іншими актами законодавства в галузі експортного контролю	
– надання дозволів чи висновків на здійснення міжнародних передач товарів або проведення переговорів щодо здійснення таких передач			– здійснення митного контролю та митного оформлення товарів відповідно до законодавства	

Умовні позначення: ЕБ – економічна безпека держави; ВБ – воєнна безпека держави; АТБ – антитерористична безпека держави, НІБ – науково-інноваційна безпека держави

Особливими складовими формування методологічних положень державного експортного контролю є об'єктно-предметне поле. Зважаючи на місце та значення державного експортного контролю в державному управлінні національною безпекою під його об'єктом будемо розуміти: міжнародні передачі (експорт та імпорт, тимчасове вивезення, тимчасове ввезення) товарів військового призначення та подвійного використання для забезпечення виконання вимог міжнародних режимів експортного контролю та захисту національних інтересів.

Відповідно до зазначеного, об'єкт державного експортного контролю набуває специфічних рис у контексті дотримання міжнародних режимів експортного контролю, які встановлені історично в світі для забезпечення міжнародної безпеки. До них належать:

- Вассенаарська домовленість;
- режим контролю за ракетними технологіями;
- група ядерних постачальників;
- австралійська група.

Зазначені режими були сформовані на основі політичних домовленостей урядів країн світу та функціонують задля дотримання міжнародної безпеки через обмеження безконтрольного використання товарів військового призначення, уникнення поширенню зброї масового знищення та безвідповідального використання технологій подвійного використання.

Окрім виконання міжнародних вимог, об'єкт державного експортного контролю варто розглядати крізь призму національних інтересів. На жаль, єдиного стратегічного документа щодо переліку та змісту національних інтересів в Україні не затверджено, проте зміст окремих прослідковується в стратегічних, концепціях та програмах розвитку і реформування у різних сферах суспільних відносин. Управління національними інтересами в контексті реалізації функцій державного експортного контролю визначається в контексті забезпечення національної безпеки, особливо в таких її видах як: економічна, антитерористична, воєнна та науково-інноваційна.

Отже, складовими об'єкта системи державного експортного контролю є:

- експорт товарів військового призначення та подвійного використання за межі території держави;
- імпорт товарів військового призначення та подвійного використання на територію держави;
- тимчасове ввезення товарів військового призначення та подвійного використання на територію держави;
- тимчасове вивезення товарів військового призначення та подвійного використання за межі території держави;
- діяльність суб'єктів господарювання, що здійснюють міжнародні передачі товарів військового призначення та подвійного використання;
- порушення порядку державного експортного контролю за товарами військового призначення та подвійного використання.

Зазначене легалізує напрями цільового спрямування розвитку державного експортного контролю.

Предмет державного експортного контролю – це процес формування та реалізації контрольних, попереджувальних та санкційних заходів щодо міжнародних передач товарів військового призначення та подвійного використання для забезпечення виконання вимог міжнародних режимів експортного контролю та захисту національних інтересів. Формування таких заходів визначається сукупністю регуляторних, організаційних, інформаційних та інших інструментів державно-управлінського впливу.

Об'єктно-предметне поле визначає цільове спрямування розвитку системи державного експортного контролю за товарами військового призначення та подвійного використання. «основною метою державного контролю за товарами військового призначення та подвійного використання відповідно до законодавства є: забезпечення захисту національних інтересів України; непоширення зброї масового знищення, засобів її доставлення, обмеження передач звичайних видів озброєння, а також здійснення заходів щодо недопущення використання зазначених товарів у терористичних та інших протиправних цілях. Як бачимо з наведеного вище визначення, контроль товарів військового призначення й подвійного використання насамперед покликаний забезпечити захист інтересів національної безпеки у світлі міжнародних зобов'язань» [5].

Зважаючи на особливості цього дослідження, що визначається методологією науки державного управління, мета системи державного експортного контролю – це вироблення організаційних, методологічних, методичних положень, системи регулювання, реагування та оцінки ефективності експортного контрольних процесів щодо міжнародних передач (експорт та імпорт, тимчасове вивезення, тимчасове ввезення) товарів військового призначення та подвійного використання для забезпечення виконання вимог міжнародних режимів експортного контролю та захисту національних інтересів.

Відповідно до зазначеної мети визначаються завдання. «Щодо сутності завдань державного експортного контролю за товарами військового призначення та подвійного використання, то, на жаль, законодавець не закріпив їх нормативно. Водночас ми переконані, що, враховуючи значущість завдання зі створення стійкої системи державного контролю за товарами військового призначення та подвійного

використання, зробити це дуже важливо. Для спрощення розуміння ми пропонуємо поділяти завдання державного експортного контролю за товарами військового призначення та подвійного використання на загальні й специфічні. До загальних належать такі: 1) встановлення правил міжнародних переказів; 2) моніторинг та огляд міжнародних передач; 3) одержання об'єктивної й достовірної інформації про стан додержання законодавства у сфері державного експортного контролю за товарами військового призначення та подвійного використання; 4) визначення причин та умов, що сприяють виникненню порушень в аналізованій сфері; 5) вжиття запобіжних заходів для профілактики майбутніх правопорушень. Щодо специфічних завдань, то їх перелік обумовлений метою здійснення державного експортного контролю за товарами військового призначення та подвійного використання. Це такі завдання: 1) забезпечити захист національних інтересів України; 2) гарантувати непоширення зброї масового знищення, засобів її доставлення, обмеження передач звичайних видів озброєння, а також здійснення заходів щодо недопущення використання зазначених товарів у терористичних та інших протиправних цілях» [5]. Концептуально погоджуючись з автором, все ж таки вважаємо за необхідне групування завдань таким чином: загального характеру, спеціальні завдання та завдання суб'єкта державного експортного контролю. Завдання суб'єкта державного експортного контролю зазвичай визначаються системою нормативно-правового регулювання.

Загальні завдання державного експортного контролю визначають його роль та значення в системі управління національною безпекою разом із такими її видами, як економічна, антитерористична, воєнна та науково-інноваційна.

До цих завдань належать:

- формування правового регулювання експорту, імпорту та тимчасового вивезення чи ввезення товарів військового призначення та подвійного використання. На систему державного експортного контролю покладається сукупність завдань, що стосуються формування нормативно-правового поля щодо правил міжнародних передач товарів, здійснення контрольних заходів, ліцензування, введення санкцій, діяльності суб'єктів експортного контролю. Так державна служба експортного контролю бере участь у формуванні правового поля, надає рекомендації та може подавати нормативно-правові документи для їх затвердження Кабінетом Міністрів України, або ж прийняття Верховною Радою України;

- формування комплексу заходів з гармонізації та удосконалення національної системи державного експортного контролю з міжнародними режимами експортного контролю. Система державного експортного контролю є результатом міжнародної співпраці в сфері експортного контролю, нерозповсюдження зброї масового знищення, протидії тероризму та інших напрямках. Відповідність сформованим міжнародним режимам є обов'язковою, саме тому система державного експортного контролю має постійно моніторити будь-які зміни в міжнародному праві та адаптувати їх до національних особливостей експортного контролю;

- організація та реалізація співпраці з міжнародними організаціями щодо розвитку системи державного експортного контролю. Таке завдання є логічним продовженням попереднього в частині міжнародних режимів експортного контролю, проте така співпраця має бути організована також із міжнародними урядовими та неурядовими організаціями, зокрема ООН, Світовим банком, НАТО, СОТ, ОБСЄ, МАГАТЕ, ЄС та ін.;

- організація та реалізація співпраці з правоохоронними органами (як внутрішніми, так і міжнародними та зарубіжних країн). «Оскільки державна система експортного контролю – це система взаємодії центральних та інших органів виконавчої влади під час проведення спільних заходів, спрямованих на забезпечення контролю за міжнародними передачами товарів, а також національної безпеки, обмін інформацією в процесі здійснення державного експортного контролю є дуже важливим» [1]. Порушення правил експортного контролю є одним з видів кримінальних правопорушень, що становлять загрозу економічній, антитерористичній, науково-інноваційній та воєнній безпеці. Протидія зазначеним кримінальним правопорушенням вимагає взаємодій із правоохоронними органами (Національна поліція України, Служба безпеки України, Бюро економічної безпеки, Державне бюро розслідувань, Національне антикорупційне бюро України та інші), а також міжнародними поліцейськими організаціями (INTERPOL (ІНТЕРПОЛ)¹, EUROPOL (ЄВРОПОЛЬ)², ASEANAPOL (АСЕАНАПОЛ)³, AFRIPOL (АФРИПОЛ)⁴, AMERIPOL (АМЕРИПОЛ)⁵, GCCPOL⁶, AIMC⁷);

¹ Міжнародна організація, що займається пошуком певного об'єкта, людини, сприяє поліції, заснована у 1923 році.

² Агентство Європейського Союзу зі співробітництва правоохоронних органів, що було створено в 1998 році для обслуговування держав-членів ЄС.

³ Об'єднана поліцейська організація Південно-Східної Азії, що була створена у 1981 році та включає 10 країн-членів.

⁴ Африканське поліцейське об'єднання 54 членів зі штаб-квартирою в Алжирі.

⁵ Поліцейська спільнота Америки, що була заснована в 2007 році і складається з 28 поліцейських сил і 19 агентств зі спостереження.

⁶ Правоохоронний підрозділ Генерального секретаріату Ради співробітництва арабських держав Перської затоки, що існує з 1981 року.

⁷ Рада міністрів внутрішніх справ арабських країн, заснована у 1982 році, спрямована на розвиток і зміцнення співпраці та координації зусиль арабських держав у сфері внутрішньої безпеки та запобігання злочинності

– гармонізація функціонування системи державного експортного контролю із системою забезпечення національних інтересів держави. Невизначеність структури та змісту національних інтересів України викликає сукупність проблем у забезпеченні національної безпеки. Проте функціонування системи державного експортного контролю має забезпечити реалізацію стратегічних цілей у контексті економічної, антитерористичної, воєнної та науково-інноваційної безпеки держави. Визначені в попередніх дослідженнях положення щодо місця державного експортного контролю в системі державного управління зазначеними видами безпеки держави вказують на їх значення в реалізації національних інтересів;

– формування методичного та організаційного забезпечення контрольних заходів щодо експорту, імпорту та тимчасового вивезення чи ввезення товарів військового призначення та подвійного використання. Ефективність експортного контролю залежить від організаційно-методологічного забезпечення експертних, контрольних, організаційних, санкційних заходів та митного оформлення. Дані положення мають відповідати чинному національному законодавству з одного боку та вимогам міжнародній режимів експортного контролю з іншого;

– організація та реалізація співпраці з суб'єктами експортного контролю зарубіжних країн. Міжнародна передача товарів військового призначення та подвійного використання не може відбуватися без взаємодії із суб'єктами експортного контролю зарубіжних країн. Така співпраця полягає в: обміні інформацією, узгодженні дій щодо експортних операцій, методичному та організаційному супроводі, обміні досвідом.

– оцінка ефективності реалізації контрольних заходів щодо міжнародних передач товарів військового призначення та подвійного використання. Зважаючи на роль державного експертного контролю в забезпеченні національної безпеки держави суб'єкт реалізації вказаних функцій має проводити постійний моніторинг ефективності реалізації контрольних заходів для оцінки соціальних, економічних, правових та інших видів ефективності функціонування всієї системи державного експортного контролю;

– оцінка ефективності міжнародних передач товарів військового призначення та подвійного використання в цілому / оцінка стану дотримання законодавства в сфері державного експортного контролю / оцінка впливу міжнародних передач товарів військового призначення та подвійного використання на національні інтереси / оцінка кримінологічної обстановки щодо порушення правил експортного контролю. Крім того, суб'єкт реалізації функцій державного експортного контролю має оцінювати ефективність міжнародних передач товарів військового призначення та подвійного використання. На основі інформації, отриманої в результаті такої оцінки, можуть прийматися рішення суб'єктами реалізації політик у сферах забезпечення економічної, антитерористичної, воєнної та науково-інноваційної безпеки;

– організація та здійснення дозвільної діяльності щодо міжнародних передач товарів військового призначення та подвійного використання / регулювання діяльності суб'єктів міжнародних передач товарів військового призначення та подвійного використання. Дозвільна діяльність щодо експорту товарів військового призначення та подвійного використання має базуватися на засадах законності, оцінки ризиків та загроз, прозорості. Важливе значення під час формування вимог для отримання дозволів є створення внутрішньофірмової системи експортного контролю;

– встановлення критеріїв та механізмів формування переліку товарів, що підлягають державному експортному контролю. Це завдання визначає ключовий напрям розвитку національної системи правового регулювання системи експортного контролю. Дані критерії в подальшому є основою формування переліку товарів та технологій, які підлягають експортному контролю;

– здійснення митного контролю та митного оформлення щодо товарів військового призначення та подвійного використання. Таке завдання є ключовим, а організація зазначених процесів визначає ефективність та результативність державного експортного контролю та має базуватися на підходах оцінки ризиків та загроз.

Спеціальними завданнями системи державного експортного контролю є:

– забезпечення сприятливих умов для розвитку національного обороно-промислового комплексу та оборонної економіки. Дане завдання направлене на формування державної політики в сфері експортного контролю в контексті сприяння або обмеження експорту та імпорту товарів військового призначення та подвійного використання, зважаючи на потреби обороно-промислового комплексу та стану розвитку оборонної економіки держави;

– врегулювання проблем постачання товарів військового призначення та подвійного використання для забезпечення техніко-технологічного потенціалу сил оборони / врегулювання внутрішніх ризиків експорту зброї закордон, що може вплинути на забезпеченість сил оборони. Техніко-технологічний потенціал сил безпеки та оборони є вкрай важливим для забезпечення обороноздатності держави, а державний експортний контроль через дозвільну діяльність, правила митного контролю та оформлення дозволяє здійснювати управління міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання таким чином, щоб сприяти нарощуванню обороноздатності держави, особливо в умовах воєнного часу;

- протидія поширенню зброї масового знищення як на території держави (поза законом), так і за її межами / запобігання та протидія нелегального постачання зброї на територію України / запобігання незаконному вивезенню товарів військового призначення та подвійного використання / запобігання та протидія передачі товарів військового призначення та подвійного використання терористичним організаціям, країнам-спонсорам тероризму, країнам-агресорам, країнам, проти яких введено санкції. Дане завдання характеризує реалізацію правоохоронної функції держави через формування інформаційного забезпечення, участі в оперативно-розшуковій діяльності, виявлення кримінальних правопорушень щодо експортного контролю, взаємодії із правоохоронними органами та міжнародними поліцейськими організаціями. Переважно реалізація зазначеного завдання направлена на забезпечення антитерористичної та воєнної безпеки;

- контроль за експортом товарів військового призначення та подвійного використання для забезпечення реалізації цілей економічної політики держави. Міжнародні передачі товарів військового призначення та подвійного використання є об'єктом як експортного контролю, так і зовнішньоторговельної політики, відповідно, залежно від її стратегії можуть залежати правила експортного контролю, для стимулювання або стримування експорту та імпорту зброї;

- протидія витоку інформації про інновації в озброєнні держави та технологіях подвійного використання. При експорті товарів військового призначення та подвійного використання має забезпечуватися запобігання витоку інформації про такі товари, їх постачальників та покупців, адже зазначена інформація може бути використання неналежним чином терористичними організаціями, державами-спонсорами тероризму та іноземними розвідками;

- контроль за процесами фінансування міжнародних передач товарів військового призначення та подвійного використання. Фінансування міжнародних передач товарів військового призначення та подвійного використання є вкрай важливим, адже може бути елементом фінансування тероризму та збройних конфліктів.

Представлена структура завдань має теоретичний характер, на практиці їх реалізація відбувається через діяльність суб'єктів державного експортного контролю. В кожній країні, зважаючи на національні особливості правового регулювання, суб'єктна структура може бути різною, своєю чергою методи та повноваження також будуть різнитися, що визначатиме напрями розширення вказаних завдань. Проте в цілому зазначені завдання характеризують державний експортний контроль як інструмент реалізації таких функцій держави, як: безпекова, правоохоронна, контрольна, наглядова, регуляторна, інформаційна.

Важливим напрямом розвитку методологічних положень державного експортного контролю в системі державного управління національною безпекою є принципи, які визначають межі та становлять фундамент методології та організації державно-управлінських рішень у цьому напрямі. Законодавцем визначено сукупність принципів формування державної політики в галузі державного експортного контролю, зокрема:

- «пріоритетність національних інтересів України – політичних, економічних та військових, захист яких є необхідним для забезпечення національної безпеки;

- обов'язковість виконання міжнародних зобов'язань України щодо нерозповсюдження зброї масового знищення, засобів її доставки та встановлення державного контролю за здійсненням міжнародних передач товарів військового призначення і подвійного використання, а також забезпечення здійснення заходів щодо недопущення використання зазначених товарів у терористичних та інших протиправних цілях;

- законність;

- здійснення експортного контролю тільки тією мірою, що необхідна для досягнення його цілей;

- узгодження процедур і правил державного експортного контролю з міжнародно-правовими нормами та практикою;

- забезпечення взаємодії з міжнародними організаціями та іноземними державами в галузі державного експортного контролю з метою зміцнення міжнародної безпеки і стабільності, зокрема з метою запобігання розповсюдженню зброї масового знищення та засобів її доставки» [2].

На нашу думку, зазначене переважно характеризує вимоги до державної політики та власне частково до систем державного експортного контролю. Власне принципи державного експортного контролю мають бути сформовані таким чином, щоб охопити організацію, систему регулювання та методологію державного експортного контролю.

У науковій літературі це питання майже не висвітлено, а в наявних наукових працях принципи розглядалися лише в контексті визначених сучасним законодавством. Вчені (С.І. Хом'яченко, Д.В. Лученко, В.С. Шестак, С.А. Москаленко) розглядали принципи контролю в цілому, проте державний експортний контроль, виходячи із його значення в забезпеченні національних інтересів, все ж таки має свій склад та зміст принципів, що притаманно лише цьому виду державного контролю.

«Відносини у сфері контролю товарів військового призначення та подвійного використання в Україні регулюються об'єктивними закономірностями, тобто загальними принципами. Водночас такі відносини

визначаються поведінковими закономірностями суб'єктів (державних органів та суб'єктів зовнішньої торгівлі) залежно від установлених обмежень – спеціальними принципами. Ми переконані, що спеціальні принципи державного експортного контролю за товарами військового призначення та подвійного використання в Україні повинні відповідати таким вимогам: 1) відображати основні, найважливіші й найоб'єктивніші закономірності, відносини та стосунки в цій галузі; 2) характеризувати стійкі закономірності, відносин та взаємозв'язки; 3) висвітлювати закономірності, властиві державному експортному контролю; 4) відображати особливості державного експортного контролю» [5]. В цілому, погоджуючись із вченим, зазначимо, що групувати принципи на загальні та спеціальні немає потреби, адже будь-яка підсистема державного управління має відповідати усій сукупності принципів, адже серед принципів не може бути основних чи допоміжних, принципи є фундаментом забезпечення функціонування системи суспільних відносин, яким є державний експортний контроль. Саме тому пропонуємо таку структуру принципів системи державного експортного контролю: законність; системність; періодичність; гласність; достовірність; відповідальність; об'єктивність; ефективність; незалежність; безконфліктність.

На зазначених принципах мають базуватися державно-управлінські рішення щодо розвитку державного експортного контролю, державно-управлінські рішення прийняття на основі реалізації завдань державного експортного контролю та власне організація та методологія державного експортного контролю.

Ключовими об'єктами державного експортного контролю, що визначають його значення та роль у системі державного управління національною безпекою, є:

- експорт товарів військового призначення та подвійного використання;
- імпорт товарів військового призначення та подвійного використання;
- виготовлення товарів військового призначення та подвійного використання;
- тимчасове переміщення (вивезення, ввезення) товарів військового призначення та подвійного використання;
- нелегальне розповсюдження товарів військового призначення та подвійного використання;
- діяльність суб'єктів міжнародних передач товарів військового призначення та подвійного використання.

Зазначене характеризує специфіку методів державного експортного контролю. Законодавством передбачено такі методи:

- «ідентифікація товарів, що передбачає встановлення відповідності конкретних товарів, які є об'єктами міжнародних передач, найменуванню та опису товарів, внесених до списків товарів, що підлягають державному експортному контролю;
- застосування санкцій до суб'єктів господарювання, які порушили порядок здійснення таких передач, установлених цим Законом та іншими актами законодавства в галузі експортного контролю;
- надання дозволів чи висновків на здійснення міжнародних передач товарів або проведення переговорів щодо здійснення таких передач;
- здійснення митного контролю та митного оформлення товарів відповідно до законодавства» [2].

Зазначені методи характеризують лише контрольні процедури, але власне систему державного експортного контролю характеризують значно ширшим переліком методів. Для розвитку методологічних положень пропонуємо методи державного експортного контролю групувати за такими напрямками:

- контрольні – передбачають здійснення контрольних процедур щодо експорту, імпорту, тимчасового переміщення (вивезення, ввезення) товарів військового призначення та подвійного використання та діяльністю суб'єктів міжнародних передач зазначених товарів;
- організаційні – сукупність дій щодо організації контрольних, профілактичних, безпекових, правоохоронних, оперативно-розшукових та інших заходів, внутрішнього та міжнародного обміну інформацією щодо міжнародних передач товарів військового призначення та подвійного використання;
- регуляторні – сукупність заходів щодо врегулювання діяльності суб'єктів державного експортного контролю, міжнародних передач товарів, протидії порушення порядку експортного контролю, ліцензійної та санкційної діяльності.

Висновки. Розроблені методологічні положення державного експортного контролю полягають у зазначеному далі: по-перше, обґрунтовано об'єктно-предметне поле, зокрема визначено зміст об'єкта та предмета, зважаючи на його роль та значення в забезпеченні національної безпеки держави; по-друге, визначено складові цільового спрямування державного експортного контролю, а саме встановлено зміст мети, а завдання згруповано на загальні, спеціальні та суб'єктні; по-третє, визначено ключові об'єкти державного експортного контролю з позиції ідентифікації ризиків та загроз економічній, антитерористичній, воєнній та науково-інноваційній безпеці; по-четверте, обґрунтовано необхідність поділу методів на організаційні, контрольні та регуляторні. Розроблені вихідні положення державного експортного контролю є фундаментальною основою формування його організаційно-методологічних положень. Представлене дослідження вперше характеризує державний експортний контроль як особливу складову державного управління національною безпекою.

Список використаної літератури:

1. Анохін І.С. Особливості державного експортного контролю за міжнародними передачами ядерних матеріалів, обладнання і технологій в Україні / І.С. Анохін, В.В. Давидовський // *Ядерна фізика та енергетика*. – 2015. – Т. 16, № 1. – С. 98–105 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://jnpae.kinr.kyiv.ua/16.1/Articles_PDF/jnpae-2015-16-0098-Anokhin.pdf.
2. Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання : Закон України № 549-IV від 20.02.2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/549-15#Text>.
3. Попельнюк Н.В. Характеристика злочинності у сфері державного експортного контролю: кримінологічний вимір / Н.В. Попельнюк // *Право та державне управління*. – 2020. – Т. 1, № 1. – С. 314–320 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/1_2020/tom_1/50.pdf.
4. Скляр Н.М. Експортний контроль в Україні: правове забезпечення та порівняльна характеристика з аналогічними системами провідних країн світу / Н.М. Скляр // *Українсько грецький міжнародний науковий юридичний журнал «Порівняльно правові дослідження»*. – 2009. – № 1. – С. 108–115 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/f48e0a14-3bbc-47c6-9754-b3bbd6945a91/content>.
5. Ярусевич Є.Ю. Адміністративно-правове регулювання державного експортного контролю за товарами військового призначення та подвійного використання : дис. ... докт. філософії : 081 / Є.Ю. Ярусевич. – Суми, 2021. – 199 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/86409/1/diss_Yarusevych.pdf.
6. Kartuzov E. Ukrainian dual use export control evolution: historical pickles / E.Kartuzov // *ScienceRise*. – 2023. – № 1 (84). – Р. 55–64 [Electronic resource]. – Access mode : <https://journal.eu-jr.eu/sciencerise/article/view/2859/2185>.

References:

1. Anokhin, I.Ie. and Davydovskiy, V.V. (2015), «Osoblyvosti derzhavnoho eksportnoho kontroliu za mizhnarodnymy peredachamy yadernykh materialiv, obladnannia i tekhnologii v Ukraini», *Yaderna fizyka ta enerhetyka*, Vol. 16, No. 1, pp. 98–105, [Online], available at: https://jnpae.kinr.kyiv.ua/16.1/Articles_PDF/jnpae-2015-16-0098-Anokhin.pdf
2. Verkhovna Rada Ukrainy (2003), *Pro derzhavnyi kontrol za mizhnarodnymy peredachamy tovariv viiskovoho pryznachennia ta podviinoho vykorystannia*, Zakon Ukrainy No. 549-IV vid 20.02.2003 r., [Online], available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/549-15#Text>
3. Popelniuk, N.V. (2020), «Kharakterystyka zlochynnosti u sferi derzhavnoho eksportnoho kontroliu: kryminolohichni vymir», *Pravo ta derzhavne upravlinnia*, Vol. 1, No. 1, pp. 314–320, [Online], available at: http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/1_2020/tom_1/50.pdf
4. Skliar, N.M. (2009), «Eksportnyi kontrol v Ukraini: pravove zabezpechennia ta porivnialna kharakterystyka z analohichnymy systemamy providnykh krain svitu», *Ukrainsko hretskyi mizhnarodnyi naukovyi yurydychnyi zhurnal «Porivnialno pravovi doslidzhennia»*, No. 1, pp. 108–115, [Online], available at: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/f48e0a14-3bbc-47c6-9754-b3bbd6945a91/content>
5. Yarusevych, Ye.Iu. (2021), «Administratyvno-pravove rehuliuвання derzhavnoho eksportnoho kontroliu za tovaramy viiskovoho pryznachennia ta podviinoho vykorystannia», D.Sc. Thesis of dissertation, Sumy, 199 p., [Online], available at: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/86409/1/diss_Yarusevych.pdf
6. Kartuzov, E. (2023), «Ukrainian dual use export control evolution: historical pickles», *ScienceRise*, No. 1 (84), pp. 55–64, [Online], available at: <https://journal.eu-jr.eu/sciencerise/article/view/2859/2185>

Грицишен Димитрій Олександрович – доктор економічних наук, доктор наук з державного управління, професор Державного університету «Житомирська політехніка», Заслужений економіст України.

<https://orcid.org/0000-0001-5484-6421>.

Наукові інтереси:

- інституційна структура та суб'єктний склад системи експортного контролю в різних країнах світу;
- вплив експортного контролю на зовнішньоекономічну діяльність і міжнародну співпрацю;
- міжнародні договори й угоди у сфері нерозповсюдження та їх імплементація на національному рівні.

Ляхович Галина Іванівна – доктор економічних наук, професор Івано-Франківського навчально-наукового інституту менеджменту Західноукраїнського національного університету, Заслужений працівник освіти України.

<https://orcid.org/0000-0002-0077-9128>.

Наукові інтереси:

- вплив експортного контролю на зовнішньоекономічну діяльність і міжнародну співпрацю;
- гармонізація національного законодавства з нормами Європейського Союзу та міжнародних режимів експортного контролю.

Вакун Оксана Володимирівна – кандидат економічних наук, доцент Івано-Франківського навчально-наукового інституту менеджменту Західноукраїнського національного університету.

<https://orcid.org/0000-0002-7774-7204>.

Наукові інтереси:

- правове регулювання торгівлі товарами військового призначення та подвійного використання;
- гармонізація національного законодавства з нормами Європейського Союзу та міжнародних режимів експортного контролю.

Дика Олена Сергіївна – кандидат економічних наук, доцент Державного університету «Житомирська політехніка»

<https://orcid.org/0000-0002-0800-3498>.

Наукові інтереси:

- вплив експортного контролю на зовнішньоекономічну діяльність і міжнародну співпрацю;
- державний експортний контроль як інструмент забезпечення національної безпеки;
- порушення правил державного експортного контролю.

Grytsyshen D.O., Liakhovych H.I., Vakun O.V., Dyka O.S.

Development of a methodology for state export control of military and dual-use goods

The article is devoted to the development of methodological principles of state export control (SEC) as a key component of the system of state management of national security of Ukraine in the context of European integration and modern global challenges. The object-subject field of SEC is determined: the object covers international transfers of military and dual-use goods aimed at implementing international control regimes and protecting national interests; the subject includes the processes of forming control, preventive and sanction measures. The goal of SEC is substantiated - ensuring security through the regulation of transfers of sensitive goods, as well as tasks divided into general, special and subjective. The structure of SEC principles is proposed: legality, consistency, transparency, efficiency, independence, non-conflict, etc., which form the basis of state management decisions. SEC methods are classified into control (identification of goods, customs control), organizational (coordination of measures, information exchange) and regulatory (licensing, sanction policy). The study analyzes the historical evolution of the SEC in Ukraine, in particular the transition to the model of "necessary and sufficient" control after 2010, and emphasizes the need to reform the system to harmonize with international standards (Wassenaar Arrangement, Nuclear Suppliers Group). The conclusions emphasize the importance of the developed provisions for strengthening economic, anti-terrorist, military and scientific and innovative security, as well as for increasing trust in Ukraine in the context of European integration and countering global threats, in particular Russian aggression. The study is innovative, as it systematizes the SEC for the first time as a subsystem of public administration, offering practical recommendations for its improvement.

Keywords: state export control; military goods; dual-use goods; national security; methodology; European integration; principles; methods.

Стаття надійшла до редакції 10.07.2025.